

НИЖИНСЬКА СТАРОВИНА

НИЖИН АРХЕОЛОГІЧНИЙ ТА ЛІТОПИСНИЙ

Юрій Ситий (Чернігів)

ДО ПИТАННЯ ПРО ЛОКАЛІЗАЦІЮ ЛІТОПИСНОГО НІЖАТИНА ТА УНЕНІЖА

Сучасний Ніжин, безперечно, належить до тих міст, історія яких сягає в глибоку давнину. Його багата історія та його пам'ятки завжди привертала увагу вчених та краєзнавців Чернігівщини.

Перші спроби пов'язати виникнення м. Ніжина з тією чи іншою подією, що знайшла відображення на сторінках давньоруських літописів, були здійснені ще у середині XVIII ст. Так, О.Ф.Шафонський у своїй праці "Черниговского наместничества топографическое описание" ототожнював з м. Ніжином літописний Ніжатин. Думку О.Ф.Шафонського підтримували М.Е.Марков, С.М.Соловійов, Н.Гербель, Н.Я.Аристов, В.Г.Ляскоронський, М.М.Корінний та інші.

У той же час М.М.Карамзіним була висунута думка про локалізацію літописного Уненіжу в м. Ніжині. Думку М.М.Карамзіна підтримали архієпископ Філарет (Гумилевський), М.Домонтович, М.Максимович, Д.І.Іловайський, М.Василенко, М.М.Бережков та інші. Значний вклад О.М.Лазаревського, який вказав на присутність древнього городища в урочищі Городок на правому березі р.Остер. Але пошуки дослідників не були підтверджені археологічними матеріалами. Вперше археологічні спостереження були здійснені в 70-х роках студентом Ніжинського педінституту В.М.Зоценко, який зафіксував наявність давньоруського культурного шару у центральній частині м. Ніжина.

Мал.1. Панорама історичного центру Ніжина "Замок", вигляд з півночі

У 1981 р. В.П.Коваленко здійснив обстеження території в урочищі Городок на правому березі р. Остер, що дозволило говорити про наявність в цій місцевості давньоруського городища. В 1989 р. за дорученням виконкому Ніжинської міської Ради народних депутатів були проведені археологічні розкопки на північно-східній околиці Ніжина в ур. Городок. Пам'ятка розташована на краю невисокої тераси р. Остер. В XIX ст. В центрі пам'ятки була споруджена панська садиба, що призвело до значної руйнації давньоруського культурного шару та зміни рельєфу місцевості. Господарська діяльність протягом двох століть настільки змінила вигляд місцевості, що при роботах 1989 р. не вдалося знайти оборонних споруд городища. Але в 1989 р. були встановлені межі неукріпленого посаду городища, загальна площа якого становить 12 га. Культурний шар на посаді має товщину 0,2-1,1 м, в північній та західній частинах посаду культурний шар розорюється, в північно-східній частині шар значно пошкоджений кладовищем, в південній – забудовою на дачних ділянках.

У північній частині посаду в 1989 р. було закладено розкоп розмірами 6x8 м. На площі розкопу зафіксовані два котловани споруд та три ями XII – середини XIII ст. Серед знахідок: побутовий інвентар, вістря стріли, характерне для озброєння монголо-татарського війська, вушко бронзового казана, яке має аналогії у Волзьській Булгарії та Середній Азії. В розкопі досліджений рівчачок, що служив для закріплення нижньої частини тину, який, вірогідно, розподіляв дві сусідні садиби. В заповненні споруд та ям у великій кількості зустрічаються вуглинки та попіл. Можливо, це свідчить (враховуючи знахідку монгольського вістря стріли) про загибель садиби у пожежі під час монголо-татарської навали.

У 1990 р. роботи на городищі були продовжені, що дозволило виявити засипаний рів городища. Знахідка рову дозволяє реконструювати розміри та форму городища. Воно споруджене у найвищому місці рельєфу (можливо дюні) на краю тераси р.Остер при впадінні неглибокого рівчака. Загальна зглаженість рельєфу обумовила спорудження округлих у плані (діаметром біля 100 м.) укріплень. Будівництво городища у такій несприятливій місцевості могло бути обумовлене потребами контролю річної та сухопутної доріг, наявність яких незаперечна.

У той же час, окрім давньоруської пам'ятки в ур. Городок, завдяки спостереженням було відомо про наявність давньоруських матеріалів на території центральної частини м. Ніжина на лівому березі р. Остер. При вивченні документів, що відносяться до XVII-XVIII ст., видно, що Ніжин був заснований на початку XVII ст. на місці більш давнього городища. Укріплення міста вже в середині XVIII ст., судячи з опису О.Ф.Шафонського, “уже давно не возобновлялись и сильно расплылись, в то же время укрепления замка были еще в пригодном для обороны состоянии и имели бастионы”. А на зламі XIX-XX ст. М.М.Бережков писав: “В Нежине почти нет уже никаких следов этих земляных укреплений: они уже давно все скрыты”.

Плани м. Ніжина XVII-XVIII ст. дозволяють досить точно прив'язати давню фортецю та замок до сучасної забудови центральної частини міста. Фортеця XVII ст. мала оборонні споруди у вигляді рову та валу, які починалися від вигину р. Остер в районі вулиці Червона Гребля. Укріплення проходили вздовж цієї вулиці до вулиці Б.Хмельницького, вздовж якої рів, вірогідно, проходив дещо північніше проїжджої

частини. В місці розташування пожежної частини оборонні укріплення XVII ст. повертали, змінюючи напрямок зі схід-захід на південний схід – північний захід. На північно-західній ділянці оборонна лінія проходила східніше будинку міськвиконкому і виходила до р. Остер західніше мосту, що з'єднує вул. Шевченка та Воздвиженську. Рів фортеці був наповнений водою, про що може свідчити наявність в XVIII-XIX ст. мукомельної греблі в районі вулиці Червона Гребля.

Замок, описаний О.Ф.Шафонським, знаходився на території де зараз розташований міський ринок та житлові будинки по вул. Подвойського. Територія Замка лежить між р. Остер та вулицями Подвойського і пл. Заньковецької. В 1990 р. на території Замку був закладений розкоп (15 кв.м.) з метою вивчення культурного шару та його датування. На глибині 1,5 м. в східній частині розкопу були виявлені верхні вінці зрубу підкліту житлової будови XVII-XVIII ст. Зруб, орієнтований довгою стороною по лінії північ-південь, впущений у викопаний на 1,2 м. котлован і відстоїть на 0,1-0,5 м. від його стінок. Підкліт зроблений з колод діаметром 0,2-0,3 м. “в обло”, з залишком довжиною до 0,2 м. Південну стінку зрубу зсередини підтримували три стовпи, західну – два стовпи ззовні зрубу. По дну котловану житла на рівні материка зафіксований шар (до 0,03 м.) обпаленої глини, ймовірно, від підмазки глиняної долівки. Речовий та керамічний матеріал підкліту датується другою половиною XVII ст.

Мал.2. Зруб XVII-XVIII ст. Розкопки 1990 р. на території “Замку”

Котлован підкліту прорізав культурний шар більш раннього часу. На глибині 1,9-2,7 м. залягав шар темно-сірого гумусованого супіску з непошкоджених ділянок якого походить фрагмент скляного браслета, ключ та кераміка XII – середини XIII ст. Окрім

робіт на Замку (ринок), були проведені роботи на посаді (фортеці) XII ст. У дворі будинку №18 по вул. Б.Хмельницького був закладений розкоп (80 кв.м.) В розкопі зафіксована така стратиграфія: до глибини 1,4 м. залягали шари XIX-XX ст., що перекривили шар темно-сірого гумусованого супіску (глибина 1,4-1,9 м.), в якому знайдена кераміка XI - середини XIII ст. та шиферне прясельце. У верхніх шарах була знайдена кераміка кінця X - середини XIII ст., яка попала у верхні шари внаслідок руйнування нижнього шару. В північній частині розкопу була зафіксована піч, зроблена з глини на дерев'яному каркасі, яка знаходилася в південно-західному кутку житла XII - середини XIII ст.

Шурфовка в центральній частині міста виявила давньоруський культурний шар на площі близько 40 га. Така значна площа поширення культурного шару свідчить про міський характер пам'ятки. Давньоруський культурний шар обмежений з півночі р.Остер, з півдня межі поширення шару проходять вздовж вулиць Червона Гребля, Б.Хмельницького і далі до міськвиконкому. Майже тотожність границь фортеці XVII ст. з межами розташування культурного шару давньоруського часу, вірогідно, не випадкова. Можливо, при будівництві фортеці в XVII ст. були використані давньоруські оборонні укріплення. Вірність цього припущення можуть підтвердити чи спростувати тільки нові археологічні роботи.

Під час робіт 1989-1990 р. встановлено, що на території сучасного Ніжина розміщувалась два давньоруські городища з посадами. Таке близьке розташування можна пояснити необхідністю контролю за кордоном, що проходив по р. Остер між Чернігівським та Переяславським князівствами та контролем за дорогою з Чернігова на Прилуки.

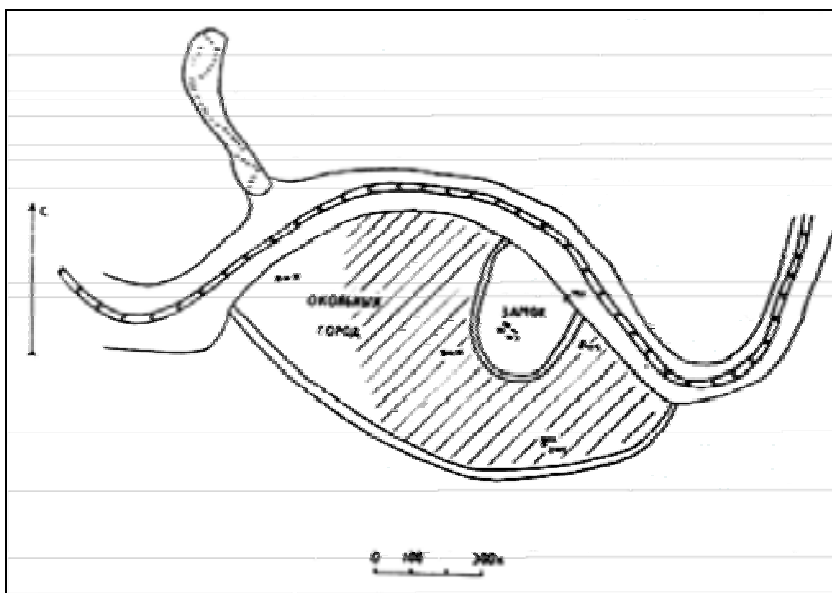
Давньоруські літописи згадують, в зв'язку з подіями 1135 та 1147 р., Ніжатин поряд з Русотиною, Лыто та Баручем, які розташовувалися в північній частині Переяславської землі; а, в зв'язку з подіями 1147 року, згадується Уненіж – поряд із Всеволожем, Бохмачем, Біловежою та Глеблем, розташованими в південній частині Чернігівської землі. Наявність двох городищ на території м. Ніжина дозволяє пов'язати літописний Уненіж з пам'яткою в ур. Городок на правому березі р. Остер, а літописний Ніжатин – з городищем у центрі Ніжина, тим більше, що топоніміка цьому не заважає.

У лівобережній частині Ніжина знайдені матеріали кінця X - середини XI ст. Враховуючи ці матеріали, можна висловити здогадку, що більш древнім на території сучасного Ніжина є городище, яке виникло у центральній частині міста. На основі наших досліджень можна стверджувати, що в кінці X ст. вже існував населений пункт (село) на основі якого з часом і виросло місто (літописний Ніжатин).

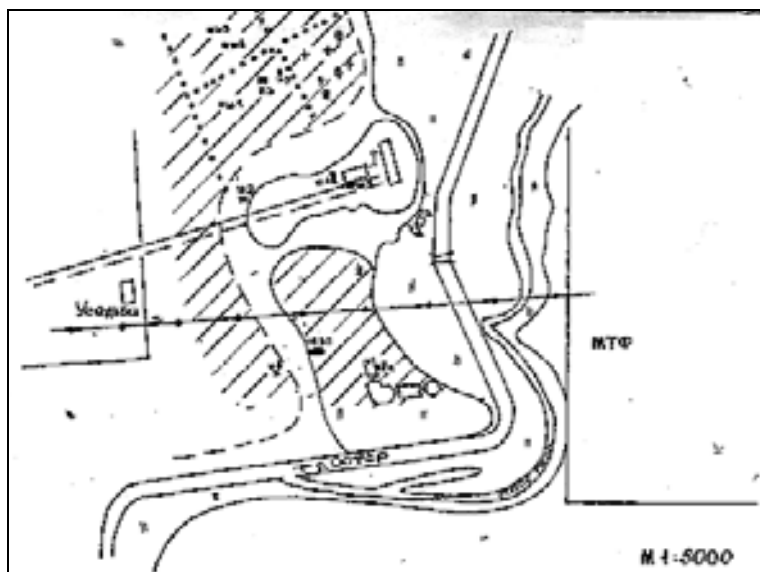
Монголо-татарська навала значно затримала розвиток міста у другій половині XIII-XIV ст., але не знищила місто зовсім, тому пізніше Ніжатин вже зустрічається у документах під сучасною назвою – Ніжин.

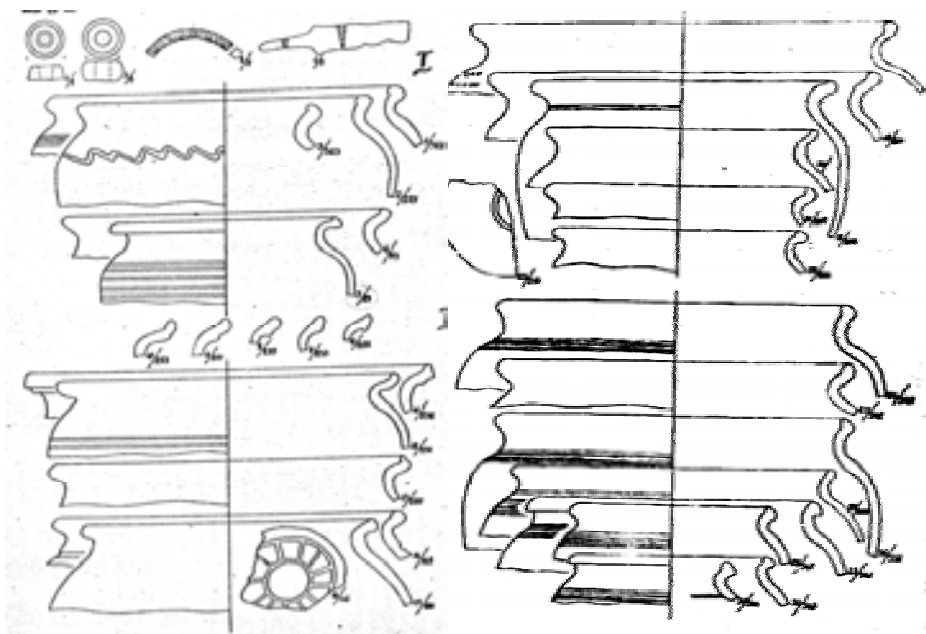
Мал. 3. Рештки житла з пічкою XII-XIII століття. Розкопки в районі вул. Б.Хмельницького, 18

Мал. 4. Схематичний план городища та поселу в історичному центрі Ніжина (за даними археологічних досліджень 1989-1990 рр.)

Мал. 5. Схематичний план городища та посаду в урочищі Городок (за даними археологічних досліджень 1989-1990 рр.)

Мал. 6. Знахідки давньоруського часу (кін. X – поч. XIII ст.) на території “Замку” та “Старого міста”. Розкопки 1989-1990 р.

Мал. 7. Археологічні розкопки в урочищі “Городок”. Фото 1990 р.

*Кірічніков А.Н. (Санкт-Петербург, Росія),
Коваленко В.П. (Чернігів)*

ОРНАМЕНТОВАНІ ТА ПІДПИСНІ КЛИНКИ ШАБЕЛЬ РАНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (за знахідками в Росії, Україні та Татарстані)

1962 року при прокладці інженерних комунікацій в м. Ніжині Чернігівської області України, у траншеї були знайдені кістки людини і коня і при них різне озброєння і кінське спорядження. Всі вони були зібрані на місці земляних робіт співробітником Чернігівського історичного музею І.І.Едомахою. Останній, виходячи з того, що знахідки розташовувалися компактно, але культурного шару поселення в даному місці не опинилося, зробив висновок, що тут знаходилося підкурганне поховання воїна з конем епохи Древньої Русі [1].

Комплекс був знайдений на південній околиці м. Ніжина, розташованого на р. Остер, лівій притоці Десни. Після 1054 року ця річка стала межею між Чернігівським та Переяславським князівствами. В районі сучасного Ніжина в давнину знаходився прохід між великими і непрохідними Смоленськими і Остерськими болотами, по якому проходила одна з доріг від Києва і Переяславля до Чернігова. Дане місце знаходилося

¹ Залишки насипу і які-небудь похоронні конструкції зафіксувати не вдалося. Речі потрапили до Чернігівського історичного музею. Інформація про деякі із знайдених предметів: Кірічніков 1971: 82 №36; 1973: 31-32 і наст.